

ȘERBAN PAPACOSTEA, ISTORIC AL MĂRII NEGRE*

Virgil CIOCÎLTAN**

După o relație neîntreruptă timp de 47 de ani cu Șerban Papacostea, care a fost pur și simplu marele noroc al vieții mele, tentația de a-i cinsti memoria în ziua în care ar fi împlinit 90 de ani printr-o evocare de tip hagiografic este, firește, puternică. Mă reține însă de a-i da curs, între altele, avertismentul pe care îl repeta mereu: „Prea mult fum de tămâie îl întunecă pe sfânt”.

Invitat de domnul director Ovidiu Cristea să țin cu acest prilej aniversar o comunicare despre activitatea celui plecat recent dintre noi într-unul dintre domeniile sale de cercetare predilecte, anume istoria medievală a Mării Negre, am socotit că, în loc să-i înfățișez contribuțiile științifice în acest sector în formă de bilanț, despre care orice doritor se poate informa direct prin lectura studiilor sale, aș face un mai bun serviciu, dacă aș schița concepția care a prezidat la întocmirea lucrărilor respective, așa cum am înțeles-o eu în lungii ani de ucenicie, apoi de colaborare, inclusiv în privința istoriei pontice. Desigur, exemplificările vor fi extrase din aceeași arie de preocupări.

Notre maître à tous, cum l-a definit cândva unul dintre primii săi învățăcei, Matei Cazacu, a fost ca *forma mentis* un veritabil paradox. După cum se știe, cea mai de seamă însușire a unui istoric este în opinia comună memoria, care ține în primul rând de zestrea nativă a fiecărui individ. Or, cu o ținere de minte obișnuită, care reține mecanic elemente disparate și le înmagazinează ca atare enciclopedic, natura a fost cu Șerban Papacostea extrem de parcimonioasă. Această deficiență i-a jucat încă din tinerețe nenumărate feste, unele hazlii, deslușite de cei din jur ca manifestări specifice unui savant distrat. Capacitatea de a se distrage din mediul înconjurător a fost, într-adevăr, notorie. Tot atât de evidentă a fost în schimb perseverența cu care își urmărea neabătut gândurile, sucite și răsucite pe toate fețele de o minte care a lucrat efectiv la foc continuu. Neputința de a reține și de a depozita *tale quale* în memorie materia primă indispensabilă oricărei munci de cercetare, viitorul academician a recurs, cum era de așteptat, la o practică mnemotehnică, la început probabil instinctiv, apoi cu siguranță deliberat, dovadă că în câteva rânduri a și teoretizat-o în conversații cu mai tinerii colegi. Dintre multele posibilități care stau la dispoziția celui

* Comunicare susținută în cadrul sesiunii dedicate academicianului Șerban Papacostea, desfășurată la Institutul de Istorie “N.Iorga” al Academiei Române în data de 25 iunie 2018. Se împlineau 90 de ani de la nașterea regretatului academician (decedat la 6 aprilie 2018).

** Institutul de Istorie „N. Iorga”, Academia Română.

doritor să-și îmbunătățească performanțele memoriei, Șerban Papacostea a ales-o pe cea potrivită naturii sale și intereselor profesionale, anume integrarea elementului în sistemul căruia îi aparține organic. El recomanda, de exemplu, învățarea vocabulelor latinești *revenio*, *devenio*, *invenio* etc. nu separat, așa cum se găsesc ele în dicționare, ci prin legarea lor de forma de bază, *venio*, și, ca atare, prin includerea în familia lor de cuvinte. În același fel a procedat cu faptele istorice. Nu este de mirare că, odată cu trecerea timpului, aceste rețele de captare a informației, asemănătoare pânzelor de păianjen, nu numai că s-au înmulțit considerabil, dar au fost și perfecționate pentru a servi cât mai adecvat trebuințele meseriei. Aceste grile intrau în funcțiune de îndată ce începea culegerea știrilor, indiferent de proveniența lor: scrisă, orală sau vizuală. Prin cuprinderea noilor achiziții în sistem, ele dobândeau și valențe informative noi, adică își dezvăluiau semnificații care altminteri ar fi rămas ascunse. Probabil toți istoricii procedează la fel, dar ceea ce îl deosebește hotărâtor pe Șerban Papacostea de majoritatea lor este consecvența cu care a folosit această metodă: el ajunsese să nu mai conceapă lucrurile decât în sisteme, fie sincronice, fie diacronice, adică, acestea din urmă, în serii fenomenale. În acest exercițiu neostenit de tip structuralist stă, consider eu, secretul marilor sale izbânzi științifice: a reușit să surprindă în cine știe ce amănunt anodin semnificații, uneori majore, care scăpau de regulă minților lipsite de asemenea facultăți cognitive. Contribuțiile sale documentare majore, adesea înnoitoare istoriografic, le-a datorat nu numai stăpânirii limbilor izvoarelor, ci și, în măsură hotărâtoare, ochiului format să descopere în acest chip acul în carul cu fân.

Cât de adânc înrădăcinată în cugetul său a fost această manieră de a trata realitățile trecute sau prezente face dovada mai ales spre sfârșitul vieții tendința de a da întâietate schemelor teoretice în detrimentul faptelor.

Spirit iscoditor cu oroare de istoria pur narativă, ai cărei autori, – îl citez – „copii ai erudiției, repovestesc izvoarele”, Șerban Papacostea nu s-a mulțumit doar să amplifice semantic informația prin includerea ei în contextul potrivit, ci, convins că faptele din câmpul cunoașterii noastre nemijlocite sunt puse în mișcare de resorturi aflate dincolo de percepția imediată, s-a străduit mereu să le identifice și să le înțeleagă acțiunea statornică, din adâncime – singura, în viziunea sa, creatoare de istorie. Tot acest substrat aproape metafizic nu a fost populat ca în alte vremuri de zei, ci de echivalentul lor modern: forțele. Forțele și raporturile de forțe nu au fost doar țintele urmărite obsesiv de maestru; ele au fost neobosit recomandate mai tinerilor colegi ca obiective ale investigației, întrucât doar ele ar putea explica manifestările din sânul societății omenești. Chiar, de exemplu, o relație sentimentală, prin excelență altruistă, nu se sustrăgea acestei reguli generale: și ea se baza în ultimă instanță pe un raport de forță. Desigur însă că personajele politice din trecut și din prezent, ca

depozitare ale puterii, au ilustrat cu toată claritatea această stare de lucruri. Această condiție le-a condus în mod decisiv acțiunile, nicidecum calitățile sau defectele lor umane. Nu a fost vorba însă de un determinism orb: o anumită marjă de manevră era lăsată și liberului arbitru al agenților sau pacienților istoriei, care i-a permis gânditorului, obișnuit să mânuiască cu răceală abstracții, să aprecieze cu venerație și emoție performanțele unor personalități, precum Ștefan cel Mare sau mareșalul Alexandru Averescu. [Cu o capacitate uimitoare de a-și controla trăirile afective, care i-a îngăduit să întruchipeze prin felul de a fi în anii maturității demnitatea însăși, el a fost în fond un mare pasional: ca iubitor al lui Napoleon Bonaparte, a citit în copilărie de nenumărate ori istoria împăratului, dar numai până unde începeau înfrângerile.]

Prin efortul de a afla dincolo de învelișul epifenomenal esența lucrurilor (*usia* grecilor antici), Șerban Papacostea s-a așezat neîndoielnic în grupul descendenților lui Platon. Mai degrabă fără să știe, în orice caz fără să o teoretizeze în fața discipolilor, așa cum obișnuia cu alte demersuri intelectuale, indiferent dacă erau creație proprie sau împrumuturi. Apartenența la această familie spirituală, de care nu a făcut niciodată caz, este recomandată încă mai insistent de un cuvânt-cheie, împrumutat de la Nicolae Iorga, destinat să exprime finalitatea ultimă a cercetării: permanențele istorice, sesizabile mai cu seamă în predestinările geopolitice ale unei entități statale. Aceste realități esențiale, de adâncime, a căror descoperire pur și simplu l-a obsadat de-a lungul întregii sale cariere științifice, amintesc izbitor prin caracterul lor nemișcător de celebrul *akineton* (cu același înțeles) al filozofului atenian. Prin urmare, se cuvine neapărat precizat în acest context că Șerban Papacostea nu a preluat această schemă interpretativă din zestrea speculativă a Eladei, ci a făurit-o el însuși pe cale inductivă. Aplicarea acestei metode explică de ce, spre deosebire de numeroși tovarăși de breaslă, înclinați să sporească în lucrările lor în mod inflaționist „faptele”, el a fost un „reducționist” în sensul că a năzuit cu obstinație să abstragă din materialul brut oferit de izvoare doar chintesența lor. A făcut-o cu perspicacitate și prudență.

Pentru a înfăptui însă acest deziderat, el a trecut prin sita minții un volum uriaș de informații, culese deopotrivă din trecut și din prezent, precum și din istoria noastră sau a altor neamuri. Medievalistul a fost de fapt și în ceea ce privește cuprinderea cronologică un „universalist” pursânge, care s-a străduit să înțeleagă trecutul prin prezent și prezentul prin trecut. Cea dintâi ocazie, traumatică, care l-a îndemnat să reflecteze sistematic în acest chip a fost, după propria-i mărturisire, arestarea din 1951: Ce val istoric l-a adus ca deținut politic la Canalul Dunăre-Marea Neagră a fost întrebarea care l-a frământat atunci și multă vreme după aceea. Cu credința că istoricul are datoria să rămână ancorat în realitățile cotidiene, Șerban Papacostea a fost efectiv din fragedă pruncie un

ascultător de fidelitate exemplară a posturilor de radio BBC și Europa liberă și, la recomandarea prietenului său mai vârstnic, acad. David Prodan, un cetățean care se ține în permanență la curent atât cu evenimentele politice din țară și de pe mapamond, cât și cu pulsul vieții economice, în care scop, urmând sfatul mentorului clujean, trecea prin piață cât de des putea. Un model pe care l-a admirat neconținut pentru calitățile intelectuale și umane a fost întruchipat de protectorul său Andrei Oțetea: ori de câte ori îl însoțea în satul natal din Mărginimea Sibiului, Sibiel, era uimit de competența și empatia cu care academicianul se interesa ca un țăran autentic la cutare sau cutare consătean cum „s-a făcut grâul” sau dacă i-a fâtat vaca. Nu știu dacă, urmând un asemenea exemplu, a putut stabili în ce măsură au influențat marile decizii ale Washingtonului și ale Moscovei prețul cepei din Piața Amzei, dar am motive temeinice să cred că a încercat să o facă. Dincolo de asemenea exagerări amuzante, prin aceste contextualizări largi, când a fost posibil la scară planetară, a încercat să descifreze destinul istoric al Moldovei și al Țării Românești, apoi al României. Îmi amintesc din anii de început ai uceniciei mele ca istoric, entuziasmul cu care vorbea despre cartea lui Paul. D. Quinlan, *Clash Over Romania: British and American Policies Toward Romania, 1938-1947*, f. 1., apărută 1977, referitoare la ciocnirea intereselor marilor puteri în spațiul nostru în intervalul 1938-1947. Aceeași încântare i-a stârnit-o douăzeci de ani mai târziu lucrarea fostului secretar de stat al Statelor Unite, Zbigniew Brzezinski, *Marea tablă de șab. Supremația americană și imperatiile sale geostrategice*, și a făcut-o tocmai pentru că viziunea lui, parcă urmând îndemnul american *See big!*, a coincis cu cea a omului politic de peste Ocean. În chip edificator, Șerban Papacostea a conchis el însuși la un moment dat: istoria românilor nu se înțelege decât „în funcție de acțiunea marilor forțe care s-au întretăiat în spațiul românesc și prin reacțiunea românească”.

Se cade amintit faptul că această concepție fără echivoc universalistă, practică în propriile sale lucrări și predicată cercului de cercetători din jurul său, contravenea frontal ideologiei comuniste, care – după cum se știe – dicta supremația absolută a „factorului intern” ca motor al desfășurărilor istorice.

Spiritul tutelar, care a călăuzit întreaga activitate științifică a istoricului, a fost întruchipat neîndoiește de Zeița Necesității, Ananke (de unde ananghia noastră), despre care același Platon spunea că și zeii atotputernici i se supun. Odată descoperită, ea și raporturile obiective, inevitabile pe care le țese între cauze și efecte ar dezvălui logica stringentă destinului umane, individuale și colective. Credința de nezdruncinat în evoluții necesare, dictate *de profundis*, l-a îndemnat uneori pe Șerban Papacostea să nu se considere, ca mai toți istoricii, doar un profet al trecutului, ci și al viitorului. Când prezicerile politice întârziiau să se împlinescă, își liniștea interlocutorii nerăbdători cu optimismul-i, și el de

neclintit, că „ritmurile istoriei sunt altele decât cele omenești”. Cel puțin într-un caz, și nu unul banal, istoria i-a dat cu prisosință dreptate. În grupul de prieteni și cunoștințe, toți kremlinologi improvizați, format în jurul său în timpul concediilor petrecute în Sighișoara, „domnul profesor” nu obosea să-i asigure pe ascultători că Uniunea Sovietică și comunismul se vor prăbuși „în mod necesar”. Scurgerea timpului a subțiat însă până la dispariție credința în aceste vorbe, primite la început cu pietatea primilor creștini. Când însă a avut loc căderea neașteptată a supraputerii din Răsărit, în 1989, scepticii au revenit la dreapta credință și l-au socotit pe predicatorul din București profet adevărat.

Dincolo însă de această ispravă orală cu iz folcloric tronează însă un monument istoriografic, acreditat cu o performanță similară, care s-a aflat permanent în topul preferințelor intelectuale ale lui Șerban Papacostea. Este vorba de celebra carte a lui Jacques Bainville, *Les Conséquences politiques de la paix*, publicată în 1920. Între timp unanim recunoscut, meritul autorului constă în capacitatea extraordinară de a discerne din analiza Tratatului de la Versailles, impus în 1919 Germaniei înfrânte, greșelile politice, care au condus în mod necesar la cel de Al Doilea Război Mondial. Corectitudinea deducțiilor, respectiv a anticipațiilor istorice l-a făcut pe François Mauriac să remarce în 1956 lapidar și profund: „Dintr-o știință conjecturală, Bainville a făcut o știință exactă”. Această din urmă reușită este, desigur, condiția indispensabilă a predictibilității, la care visează toți specialiștii trecutului. Afinitățile electiv evidente cu autorul de la *Action française* l-au determinat pe savantul român, pe care îl evocăm, nu numai să-i aleagă opera drept carte de căpătâi, ci și să o recomande învățăceilor ca lectură obligatorie pentru caracterul formativ al gândirii istorice.

Universalist prin definiție, dar nicidecum istoric fără frontiere, Șerban Papacostea a valorificat din plin calitățile native și pe cele dobândite prin instrucție și experiență în câteva domenii ale Evului Mediu. Sunt de amintit cercetările sale înnoitoare în direcții precum: rivalitatea ungaro-polonă pentru Moldova, geneza statelor feudale românești, cruciada târzie și, nu în ultimul rând, italienii în Marea Neagră.

Prin studiile sale pontice, Șerban Papacostea a continuat să urmărească un filon istoric românesc, ilustrat înaintea sa de Nicolae Iorga și, mai cu seamă, de profesorul său, Gheorghe Brătianu. Fără să fie, așadar, un pionier propriu-zis, a fost un continuator, într-adevăr, de clasă, călăuzit de ideea că „o problemă nu este niciodată epuizată, și, deci, finalizarea unei cercetări nu poate fi decât un pas înainte, în nici un caz un capăt de drum”. O astfel de victorie de etapă avea darul „să despice noi orizonturi” – alt citat din Nicolae Iorga, pe care obișnuia să îl repete.

Este incontestabil că prin abordarea problematicii medievale a Mării Negre Șerban Papacostea a ieșit istoriografic în larg. Studiile sale pontice l-au făcut îndată cunoscut și apreciat în rândul marilor specialiști ai domeniului, între care se numără Roberto Sabatino Lopez, Michel Balard, Freddy Thiriet, Geo Pistarino. Consacrarea oficială a meritelor sale în acest câmp de cercetare științifică s-a produs în 1995, când a fost ales membru corespondent al Academiei Ligure de Științe și Litere din Genova.

Ca și în celelalte cercuri de probleme abordate, nici în chestiunile pontice Șerban Papacostea nu a înțeles să procedeze de unul singur, individualismul fiindu-i o atitudine complet străină. Vocația de dascăl pasionat și altruist, pe care o prețuia ca moștenire de familie de la bunicii săi aromâni prin unchiul paterni, l-a făcut să se dăruiască cu generozitate exemplară ucenicilor și colaboratorilor mai tineri și să respingă cu înverșunare, de la început până la sfârșit ideea că ar putea beneficia în folos propriu imediat de pe urma muncii lor. (Nu a avut niciodată nici un negru!).

Deși cred că a tratat cu egal atașament orice tematică abordată, este sigur nu numai că din aria istoriografiei pontice a cules cei mai prestigioși lauri, ci și că aici și cheltuit cel mai mult energiile intelectuale și organizatorice. Mănat de năzuința de a resuscita pe baze noi această direcție de cercetare a alcătuit ca director al Institutului de Istorie „N. Iorga” un grup de tineri specialiști, menit să abordeze problematica pontică din unghiuri cât mai variate. M-am numărat printre cei aleși și, în calitate de orientalist, mi-a revenit sarcina să mă ocup de politica partenerilor răsăriteni ai genovezilor și ai venețienilor, anume a tătarilor din Hoarda de Aur și din Ilhanat. O parte dintre rezultatele obținute de colectivul de cercetători amintit au fost publicate în revista „Il Mar Nero”, înființată și condusă de Șerban Papacostea și de Petre Alexandrescu, directorul Institutului de Arheologie din București.

Este de la sine înțeles că și lucrările consacrate Pontului Euxin stau mărturie pentru virtuozitatea interpretativă, creatoare de înțelesuri noi a maestrului. Cu deosebire reprezentativ în această privință este studiul, <<*Quod non iretur ad Tanam*>>. *Un aspect fondamental de la politique génoise dans la mer Noire au XIVe siècle*. Secvența de început a titlului, „să nu se meargă la Tana”, documentată prima dată în 1269 drept condiție *sine qua non* a genovezilor în tratativele cu venețienii, prin care sperau să împiedice instalarea rivalilor în așezarea tătarească de la vărsarea Donului, capătului marelui drum transcontinental, și să protejeze astfel interesele Caffei, bastionul negustorilor liguri de pe țărmul oriental al Crimeii. Identificată de Șerban Papacostea ca piatră unghiulară a hegemoniei genoveze în nordul Mării Negre, ea s-a aflat în miezul tuturor eforturilor de menținere a supremației, indiferent dacă contestațiile, de regulă armate, au fost ale tătarilor de pe continent sau ale

venețienilor de pe mare. Pornite din același impuls inițial, anume de a a-și rezerva exclusiv funcția de intermediari ai schimburilor de mărfuri din spațiul menționat, răspunsurile genovezilor au fost decenii de-a rândul încununate de succes, fiind adaptate optim fiecărei conjuncturi politice, economice, militare. Înfațișarea lor, cu metamorfozele de rigoare, în suită logică impecabilă, se constituie într-o demonstrație istorică fără cusur. Concordanța deplină între conținut și forma elegantă, indiferent dacă românească sau franțuzească, îl dezvăluie pe un stilist remarcabil, mânat, mai presus de orice, de dorința clarității absolute. Impresia de ușurință a redactării, pe care o lasă exprimarea fluentă, este însă înșelătoare: pentru o astfel de pagină erau umplute înainte de era calculatoarelor coșuri de ciorne mototolite.

Când am recitat de curând studiu, *Quod non iretur ad Tanam*, care îmi rămăsese de multă vreme la suflet, mi-am amintit cuvintele rostite de primul și ultimul meu profesor de istorie acum aproape o jumătate de veac, după ce mi-a citit prima recenzie, împănată cu neologisme : „Să știți, domnule Ciocîltan, că există și o frumusețe, care reiese din înlănțuirea ideilor”. Acesta a fost crezul estetic de la care Șerban Papacostea nu s-a abătut niciodată.